

भारताचे परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय हित

* प्रा. टी.वाय. रणदिवे,

* राज्यशास्त्र विभाग, रयत शिक्षण संस्थेचे, श्री सद्गुरु गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्ट्स अंड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव, जि. अहिल्यानगर - ४२३६०९

सारांश:

परराष्ट्रीय नीती म्हणजे एखाद्या राष्ट्राने इतर देशांशी ठेवलेले संबंध होय. परराष्ट्र नीतीच्या माध्यमातून हर एक राष्ट्र राष्ट्रीय हित गाठण्याचा प्रयत्न करीत असते. त्या अनुषंगाने राष्ट्रीय हिताला आंतरराष्ट्रीय संबंधात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. जगातील सगळ्यात मोठ्या लोकशाही असण्याच्या भारतासाठी देखील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, व्यापार, तंत्रज्ञानाचा विकास इ. घटकांचा विकास साधण्यासाठी राष्ट्रीय हित महत्वाचे मानले जाते. त्यादृष्टीने परराष्ट्र नीती व राष्ट्रीय हित यांचा अनन्य संबंध आहे. कारण भारत एक लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष आणि विकासाभिमुख देश असून नजीकच्या काळात त्याचे शेजारी, प्रादेशिक व जागतिक संबंध व भारताचे राष्ट्रीय हित अभ्यासणे महत्वाचे आहे. राष्ट्रीय हित साध्य करण्यासाठी भारताने कोणती परराष्ट्रीय धोरणे स्वीकारली आहेत आणि ती कितपत प्रभावी ठरली आहेत याचा धांडोळा घेण्याचा प्रयत्न या संशोधन लेखातून केला आहे.

कळफलक: परराष्ट्रीय नीती, राष्ट्रीय हित, आंतरराष्ट्रीय संबंध, लोकशाही, भारत, धर्मनिरपेक्ष, जागतिक संबंध..

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

परराष्ट्रीय धोरण म्हणजे एखाद्या राष्ट्राने इतर देशांशी ठेवलेले संबंध, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर केलेली धोरणात्मक भूमिका आणि त्या माध्यमातून साध्य केलेले राष्ट्रीय उद्दिष्टे होय. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या राष्ट्रीय हितासाठी परराष्ट्रीय धोरण आखत असते. भारतासारख्या देशासाठी हे विशेष महत्वाचे आहे, कारण भारत एक लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष आणि विकासाभिमुख देश असून अलीकडच्या काळात त्याचे शेजारी, प्रादेशिक व जागतिक संबंध अत्यंत गुंतागुंतीचे बनत आहेत. त्यामुळे भारताचे परराष्ट्रीय धोरण हे जागतिक शांतता, प्रगती व राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. राष्ट्रीय हित साध्य करण्यासाठी भारताने कोणती परराष्ट्रीय धोरणे स्वीकारली आहेत आणि ती कितपत प्रभावी ठरली आहेत याचा धांडोळा घेण्याचा प्रयत्न या संशोधन लेखातून केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची संकल्पना अभ्यासणे.
2. राष्ट्रीय हित या संकल्पना अभ्यासणे.
3. परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय हित यांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे.

परराष्ट्रीय धोरणाची संकल्पना: परराष्ट्रीय धोरण हे राष्ट्राच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांवरील दृष्टिकोनाचे प्रतिक असते. कि जे देशाच्या आर्थिक, लष्करी, सामाजिक व सांस्कृतिक हितांच्या संरक्षणासाठी कार्य करते. परराष्ट्रीय धोरण म्हणजे एखाद्या देशाने इतर देशांशी आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी संबंध ठेवताना अनुसरलेली धोरणात्मक दृष्टी होय. ज्यांच्या माध्यमातून देशाच्या राष्ट्रीय हितांच्या संरक्षणासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. भारतासारख्या मोठ्या, लोकशाही राष्ट्रासाठी परराष्ट्रीय धोरण अत्यंत महत्वाचे आहे, कारण भारताचे भू-राजकीय स्थान, सांस्कृतिक वारसा आणि आर्थिक क्षमता या सर्व गोष्टी जागतिक पातळीवर त्याच्या भूमिकेला आकार देण्याचे काम करतात.

भारताचे पंचशील धोरण:

1. प्रत्येक राष्ट्राची भौगोलिक एकात्मता आणि सार्वभौमत्वाचा आदर करणे.
2. युद्ध आणि आक्रमणाचा विरोध करणे.
3. अन्य राष्ट्रांच्या अंतर्गत बाबीत हस्तक्षेप न करणे.
4. समानता आणि परस्परफायदा.
5. शांततापूर्ण सहजीवन.

राष्ट्रीय हिताची संकल्पना: राष्ट्रीय हित ही एखाद्या राष्ट्राचा मुख्य आत्मा असतो. ते देशाच्या धोरणांना दिशा देण्याचा आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर त्याचे अस्तित्व मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. प्रत्येक राष्ट्र आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी, प्रगती साधण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रतिष्ठा राखण्यासाठी काही ठराविक उद्दिष्टे निश्चित करते. या उद्दिष्टांना एकत्रितपणे "राष्ट्रीय हित" असे संबोधले जाते. राष्ट्रीय हित हे कोणत्याही राष्ट्राच्या परराष्ट्रीय धोरणाचे मूळ केंद्रबिंदू असते. साधारणतः राष्ट्रीय हित म्हणजे एखाद्या देशाने आपल्या नागरिकांच्या कल्याणासाठी, देशाच्या सुरक्षिततेसाठी आणि प्रगतीसाठी घेतलेली सर्व प्रयत्नशील दिशा होय. राष्ट्रीय हित यामध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा, आर्थिक विकास, संस्कृतीचे संवर्धन, जागतिक प्रतिष्ठा व प्रभाव इ. घटकांचा समावेश होतो:

परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय हित: परराष्ट्रीय धोरणाची तुलना अनेक आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे अभ्यासक नौकानयनाशी केली आहे. नौकानयनाप्रमाणे गाठावयाचे ध्येय निश्चित असते. परंतु त्याचा मार्ग, वेळापत्रक, अनुसरायचे डावपेच हे सर्व क्षणोक्षणी

बदलत्या घटकांवर अवलंबून असते. त्यानुसार देशाचे राष्ट्रीय हितसंबंध जोपासताना भारतानेसुद्धा बदलत्या जागतिक व्यवस्थेत आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे.

गटनिरपेक्षता चळवळ व राष्ट्रीय हित: भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी रचला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर खऱ्या अर्थाने भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला आकार देण्याचा व जागतिक रंगमंचावर आढळ स्थान निर्माण करण्याचा यशस्वी प्रयत्न नेहरूंच्या नेतृत्वातून सिद्ध झाला. नेहरूंनी समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून देशाला दिशा देण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला. सुरुवातीला नेहरूंच्या परराष्ट्रीय धोरणामध्ये हितसंबंधांच्या रक्षणापेक्षा विचारसरणीला अधिक महत्व दिले. यामाधून त्यांनी सर्वसमावेशक सुरक्षा योजना निर्माण करणे हे होते व यामधून राष्ट्रीय हित साध्य करण्याचा प्रयत्न केला गेला. पहिल्या पंधरा वर्षांत भारताने पूर्व व पश्चिमेकडील दोन्ही सत्तांशी सलोख्याचे संबंध राखले. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात नेहरू, इजिप्तचे अध्यक्ष नासेर आणि युगोस्लाव्हियाचे अध्यक्ष मार्शल टिटो या त्रिमूर्तीने 'अलिप्त राष्ट्र' संघटनेची मुहूर्तमेढ रोवली. यामधून त्यांनी दोन्ही महासत्तांच्या नियंत्रणात न राहता तिसऱ्या जगाचे नेतृत्व जागतिक पटलावर आणले.

सार्क व राष्ट्रीय हित: दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहयोग संघटना (SAARC – South Asian Association for Regional Cooperation) ही संस्था दक्षिण आशियातील देशांमधील प्रादेशिक सहकार्य वाढविण्यासाठी ८ डिसेंबर १९८५ रोजी ढाकामध्ये स्थापन करण्यात आली आहे. सार्क संघटनेत सदस्य राष्ट्रांमध्ये भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका, बांगलादेश, मालदीव आणि अफगाणिस्तान यांचा समावेश आहे. सार्कच्या माध्यमातून भारताने शेजारी देशांबरोबर संवाद व सहकार्य राखण्यास सुरुवात केली. यामुळे सीमावाद, दहशतवाद आणि अस्थैर्य कमी करण्यास मदत होते. त्याचबरोबर SAFTA (South Asian Free Trade Area) सारख्या करारांमुळे प्रादेशिक व्यापाराला चालना मिळाली व भारताला आपल्या वस्तू आणि सेवांसाठी मोठा बाजार उपलब्ध झाला. सार्कच्या माध्यमातून भारताने दक्षिण आशियात नेतृत्वाची भूमिका अदा करित आहे. ज्यामुळे त्याचा जागतिक स्तरावर प्रभाव वाढत आहे. हे भारताच्या राष्ट्रीय हित साध्य करण्यासाठी अत्यंत महत्वाची फलश्रुती मानावी लागेल.

आसियान व राष्ट्रीय हित: आसियान (ASEAN – Association of Southeast Asian Nations) ही दक्षिण-पूर्व आशियातील राष्ट्रांमधील सहकार्य वाढविणारी प्रादेशिक संघटना ८ ऑगस्ट १९६७ रोजी स्थापना झाली. भारत १९९२ पासून **संवाद भागीदार** म्हणून आसियानशी जोडला गेला आणि त्यानंतर भारताने संबंध सतत मजबूत होत गेले. भारताची “Look East” आणि “Act East” ही परराष्ट्र धोरणे आसियानच्या माध्यमातून पूर्व आशियातील देशांशी संबंध दृढ करण्यावर आधारित आहेत. हे परराष्ट्रीय धोरण भारताच्या प्रादेशिक आणि आर्थिक हितासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारत-आसियान मुक्त व्यापार करार (India-ASEAN FTA) २०१० मध्ये लागू झाला. आसियान देश भारतासाठी ४ थ्या

क्रमांकाचा मोठा व्यापार भागीदार आहे. त्याचबरोबर भारतीय संस्कृती, बौद्ध धर्म आणि व्यापाराचे जुने संबंध आसियान देशांशी जोडल्या गेल्यामुळे भारताचे सॉफ्ट पॉवर बळकट होते. आसियानशी संपर्क वाढल्याने भारताच्या ईशान्य भागात व्यापार, पर्यटन आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण होताना दिसतात. हे भारताच्या प्रादेशिक एकात्मतेसाठी अत्यंत आवश्यक बाब मानली जाते.

नेबरहुड फर्स्ट पॉलिसी: माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयींनी एकदा म्हटले होते "तुम्ही तुमचे मित्र बदलू शकता पण शेजारी नाही". हे धोरण भारताच्या निकटवर्तीयांशी संबंध सुधारण्यावर सक्रियपणे केंद्रित आहे. २०१४ पासून भारताच्या परराष्ट्र आणि सुरक्षा धोरणांचा एक प्राथमिक मुत्सदी क्षेत्र आणि केंद्रीय आधारस्तंभ राहिला आहे. भारताने आपले राष्ट्रीय हित साधण्यासाठी शेजारील देशांशी संबंध सुधारण्यावर भर द्यायला सुरुवात केली. भारताने वादाचे मुद्दे चर्चा- वाटाघाटी च्या माध्यमातून सोडविण्यावर अधिक भर दिला व आर्थिक, व्यापारी व सांस्कृतिक क्षेत्रात भारताने शेजारील राष्ट्रांशी करार करण्यास सुरुवात केली. ज्यामुळे भारताचे राष्ट्रीय हित साध्य करणे सुलभ होत आहे.

जागतिकीकरण व राष्ट्रीय हित: १९९०च्या दशकात डिजिटल युग अवतरले. भारताची अर्थव्यवस्था जसजशी विकसित होऊ लागली, तसा परराष्ट्र धोरणामध्ये बदल होऊ लागला. अलिप्ततावादी धोरण बाजूला ठेवले गेले. पी. व्ही. नरसिंह राव यांच्या काळात परराष्ट्र धोरण नव्याने आखण्यात आले. भारताचा अणू विषयक कार्यक्रम बाजूला ठेवण्यासाठी अमेरिकेकडून सतत दबाव येत होता. त्याला पी. व्ही. नरसिंह राव यांनी जुमानले नाही. १९९६ ते १९९८ या काळात पंतप्रधान इंदु कुमार गुजराल यांनी शेजारी राष्ट्रांशी; विशेषतः पाकिस्तानशी सलोखा राखण्यावर भर दिला. नंतरचे पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी आणि डॉ. मनमोहनसिंग यांनी याच धोरणाचा पाठपुरावा केला. 'सार्क' देशांकडे भारताने अधिक लक्ष दिले आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रांशी आर्थिक व सुरक्षा संबंध मजबूत केले. सन १९९८मध्ये अटल बिहारी वाजपेयी यांनी पाच अणुचाचण्या घेतल्या आणि भारत एक आण्विक सत्ता असल्याचे जाहीर केले. यामुळे तत्कालीन अमेरिकी अध्यक्ष बिल क्लिंटन यांची नाराजी ओढावून घेतलीच; शिवाय निर्बंधदेखील. तरीही वाजपेयी यांनी भारत व अमेरिका संबंधात विशेष प्रगती केली आणि हे दोन देश नैसर्गिक मित्र असल्याचे संबोधले. त्यांच्या काळात अमेरिकेशी आण्विक करार करण्याबाबत धोरण आखले जात होते. १९९९ च्या कारगिल युद्धानंतर, पाकिस्तानशी संबंध अधिकच चिघळत गेले. डॉ. मनमोहनसिंग यांनी चीन, पाकिस्तान व बांगलादेश या देशांसाठी धोरण जाहीर केले होते; परंतु त्याची फलनिष्पत्ती झाली नाही. 'यूपीए' सरकारच्या काळात आर्थिक विकासाची गती थोडी मंदावली. अंतर्गत सुधारणेसाठी अनेक पर्याय उपलब्ध होते. २००५ ते २००७ या काळात पाकिस्तानचे प्रमुख परवेज मुशर्रफ यांच्याशी संवाद साधताना, डॉ. सिंग काश्मीरप्रश्नी निर्णायक स्वरूपात आले होते. याच काळात चीनविषयीचे धोरणही काही प्रमाणात सुधारत होते. २००९मध्ये पुन्हा सत्ता प्राप्त केल्यानंतर, अमेरिकेशी असलेले संबंध दृढ

करण्याचा प्रयत्न काँग्रेस सरकारकडून झाला नाही. अमेरिकेशी भागीदारी करण्याचे त्यांचे विचार सीमित राहिले. या काळात परराष्ट्र नीतीवर फार प्रभाव पाडता आला नाही, हे वास्तव आहे. पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद ही नव्वदच्या दशकात मोठी समस्या बनली होती.

तदनंतर पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी जागतिक नेत्यांशी उत्तम संबंध प्रस्थापित केले. पहिल्या दहा महिन्यांतच भारताच्या राजनैतिक संबंधांना अतिशय वेग आला. मोदींनी सुमारे ६२ देशांचा दौरा केला आणि अनेक राष्ट्रप्रमुख, नेते, उद्योगपतींच्या भेटी घेतल्या. विविध राष्ट्रांचा दौरा करताना, मोदी तेथील उद्योजक व मूळ भारतीय वर्गाशी आवर्जून संवाद साधताना दिसले. या संवादात ते वेळोवेळी 'मेक इन इंडिया'चा आवर्जून उल्लेख करत; जेणेकरून भारतात गुंतवणूक वाढेल आणि अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळेल. इस्राईलला भेट देणारे ते पहिले भारतीय पंतप्रधान ठरले. अमेरिकेचा विरोध असतानादेखील, इस्राईलशी युद्ध साहित्याबाबत करार करतात, तर अमेरिकेसारख्या महासत्तेच्या जवळ जाताना भारताची नवीन ओळख करून देत, आपले महत्त्व पटवताना दिसतात. न्यूयॉर्कमध्ये 'हाऊ डी मोदी' कार्यक्रमाच्या माध्यमातून वेगळा प्रभाव दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. मोदींनी ब्रिक्स (ब्राझील, रशिया, चीन, भारत आणि द. आफ्रिका) यांच्याशी अधिक चांगले संबंध निर्माण केले आणि युरोपातील जी-२० या बलाढ्य प्रगतीशील देशांशी उत्तमज वळीक निर्माण केली. आशियातील इतर देशांबरोबर संबंध सुधारत असताना, त्यांनी इतिहासाची उजळणीही केली. भावनेला हात घालून सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित केले. 'ॲक्ट ईस्ट' धोरण नव्याने पुढे आणत आर्थिक बळकटीसाठी महत्त्वाचे पाऊल उचलले. नरेंद्र मोदींनी आपल्या कार्यकाळात 'आसियान'च्या सर्व शिखर परिषदांना हजेरी लावलेली दिसते. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा परिषदेचे कायमचे सदस्यत्व मिळावे, म्हणून अनेक राष्ट्रांना त्यांनी आपलेसे करण्याचा प्रयत्न केला. या काळात पाकिस्तानबाबतच्या धोरणात आमूलाग्र बदल झालेला दिसून येतो. अमेरिकेची भूमिकाही बदलताना दिसते. अमेरिकेचे माजी अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी पाकिस्तानला कडक भाषेत सुनावले होते; तसेच त्यांची आर्थिक मदत बंद केली होती. आता पाकिस्तानला अमेरिकेच्या मित्रराष्ट्र यादीत स्थान नाही, हा भारतीय परराष्ट्र कूटनीतीचा मोठाच विजय मानायला हवा. मोदी यांच्या काळात शेजारील राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर झाले. नेपाळ, बांगलादेश, भूतान, श्रीलंका या देशांचे दौरे करून, मोदींनी शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्यावर भर दिलेला दिसतो. यामुळे भारतीय खंडातील चीनच्या हस्तक्षेपास काही प्रमाणात आळा बसला.

निष्कर्ष:

भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळापासून परराष्ट्रीय धोरण आखताना राष्ट्रप्रमुखानी नेहमी राष्ट्रहिताला प्राधान्य दिले आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू पासून ते विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्र मोदी परराष्ट्रीय संबंध निश्चित करीत असताना

शेजारील देशांमध्ये व जागतिक रंगमंचावर भारताची प्रतिमा उंचावण्याचा व राष्ट्रा- राष्ट्रांमध्ये विश्वास निर्माण करून राष्ट्रीय हित साधले आहे. हे भारतीय नेतृत्वाचे यश मानावे लागेल. तसेच आदर्शवाद ते वास्तववादी विदेशनीतीचे धोरण स्विकारून भारताने परराष्ट्रीय धोरणात रचनात्मक बदल केले आहे.

संदर्भग्रंथ:

१. Sikri Rajiv, (2009) *Challenge and Strategy: Rethinking India's Foreign Policy*, Sage Publication, New Delhi.
२. C. Raja Mohan, (2015) *Modi's World, Expanding India's Sphere of Influence*, Harper Collins Publisher, India.
३. पेंडसे अरुणा, सहस्रबुद्धे उत्तरा (२०११) शीतयुद्धोत्तर व जागतिक राजकारण, ओरिएन्ट ब्लकस्वन प्रायवेट लिमिटेड, मुंबई.
४. देवळाणकर, शैलेंद्र (२००७): भारतीय परराष्ट्रीय धोरण: सातत्य व स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
५. देवळाणकर, शैलेंद्र (२०१५): भारत आणि जग, सकाळ प्रकाशन, पुणे.
६. मोरखंडीकर, राघवेंद्र (२०१०): भारताच्या शीतयुद्धोत्तर परराष्ट्रीय धोरणाचे आंतरराष्ट्रीय संदर्भ, (भारत आणि आंतरराष्ट्रीय भू-राजकारण), समाज प्रबोधन पत्रिका आणि सेंटर फॉर स्टडी कल्चर अंड सोसायटी, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका खंड-२, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.

Cite This Article:

प्रा. रणदिवे टी. वाय. (2025). भारताचे परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय हित.. In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI), pp. 136–141. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18431694>